

A REFORMÁCIÓ ÉS A KATOLIKUS MEGÚJULÁS LATIN NYELVŰ IRODALMA

SZERKESZTETTE

BÉKÉS ENIKŐ – KASZA PÉTER – KISS FARKAS GÁBOR –
LÁZÁR ISTVÁN – MOLNÁR DÁVID

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 3.

**A reformáció és a katolikus megújulás
latin nyelvű irodalma**

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 3.

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2019

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 3.

**A reformáció és a katolikus megújulás
latin nyelvű irodalma**

Szerkesztette

Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor –
Lázár István – Molnár Dávid

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2019

A kötet tanulmányai előadás formájában elhangzottak
a Debrecenben, 2017. december 7–9. között megrendezett III. Neolatin Konferencián.

A kötet a következő intézményekkel jelent meg közös kiadásban:
MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport
(<http://hece.elte.hu/>),
Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára,
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet,
SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék,
MTA–SZTE Antikvitás és Reneszánsz Kutatócsoport

© Szerzők, 2019
© MTA BTK, 2019

ISBN 978-615-5478-69-7
ISSN 2416-125X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát
az egyes fejezeteket illetően is

Tartalom

Előszó	7
BEVEZETŐ TANULMÁNY	
IMRE MIHÁLY	
Üdvérték és esztétikai érték kettőssége latinul a protestantizmus kulturális modelljében	11
HISTÓRIA	
TÓTH GERGELY	
„Matthias Augusto similis”. Mátyás király a kora újkori protestáns műltszemléletben	45
PETNEHÁZI GÁBOR	
Variációk Dánielre. Az isteni bosszú és gondviselés a 16. századi humanista történetírás nyelvében (Sleidanus, Budina és Forgách)	57
NAGY GÁBOR	
„Scriptum Cajanaburgi Laponum, festo Sanctae Birgittae anno MDCXXXIII”. Johannes Messenius életéről és koráról	73
PAP LEVENTE	
A 17–18. századi székelyföldi történetírás a katolikus vallási megújulás szellemében. Lakatos István <i>Siculiaja</i>	92
KÖLTÉSNET ÉS A REFORMÁCIÓ	
SZABÓ ANDRÁS	
Két ismeretlen wittenbergi verseskötet a 16. század végéről	105
MÓRÉ TÜNDE	
Változatok a dicséretre. Szikszai Fabricius Demeter és Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergben	112
SIMON LAJOS ZOLTÁN	
Bukolikus költészet a reformáció korában. Joachim Camerarius és Petrarca	121
SZÉKELY GÁBOR	
Kecskeméti Agricola János eklogája Titus Amicinushoz. Egy elfeledett humanista költő kapcsolatrendszere és egy antik műfaj aktualizálása	131

TÓTH SÁNDOR ATTILA	
A protestáns neolatin költészet gyökerei. Filiczki János (1580–1622) latin nyelvű életrajzairól és (latin–görög) költészetéről	151
BOBAY ORSOLYA	
„ <i>Prospera lux oritur</i> ”. Ulrich Faber költeményének szerepe a kora újkori biblikus költészetben és patrónusi rendszerben	164
BIBLIA ÉS HUMANIZMUS	
KNAPP ÉVA	
Palingenius <i>Zodiacus vitae</i> ének magyarországi fordításai	173
MOLNÁR DÁVID	
Zsoltár, antifóna, antifónaparafrázis? Pietro Illicino verskéziratai az ELTE Egyetemi Könyvtárban	184
POSTA ANNA	
A bölcsességi irodalom verses parafrázisai a protestantizmus 16. századi neolatin költészetében: Georgius Purkircher és Eobanus Hessus	205
PÁZMÁNY ÉS A JEZSUITÁK	
SIMON JÓZSEF	
Pázmány és Zabarella	217
BÁTHORY ORSOLYA	
„Deák légyen ám!...” Pázmány Péter <i>Peniculus papporum</i> című vitairatának latinsága	229
BENEI BERNADETT	
<i>Auctor eius ignotus est</i> . Egy 18. század eleji jezsuita vitairat keletkezési körülményeiről	245
SÁNTA SÁRA	
Katolikus megújulás és antikvarianizmus. Hidi Gergely <i>Celebriorum Hungariae Urbium...</i> (1701) című munkája	254
A KATOLIKUS EGYHÁZ KRITIKÁJA ÉS ALTERNATÍV ÉLETUTAK	
MÁTÉ ÁGNES	
Pápa-apák egy felbomló család élén. A katolikus egyház kritikájának néhány toposza Itália és Közép-Európa között	265
TÓTH ORSOLYA	
Andreas Helwig és az Antikrisztus	278
SZABÓ ÁDÁM	
Egy nikodémista sikertörténet. A radikális heterodoxia rejtőzködési lehetőségei Ernst Soner (1572–1612) példáján	289

„Deák légyen ám!...”

Pázmány Péter Peniculus papporum című vitairatának latinsága

„Deák légyen ám! A ki ezen deák könyvét Pázmány Péternek, Dictionarium nélkül mindenüt meg érti.” Ezt a sommás véleményt Ambrosovszky Mihály fogalmazta meg kivonatos *Kalauz*ának 719. lapján.² Az egri kanonok ugyan Pázmány 1612-ben megjelent *Logi alogi* című vitairatának latinságával kapcsolatban írta ezt, de megállapítása az először 1610-ben megjelent *Peniculus papporum*ra is érvényes, annál is inkább mivel a *Logi alogi* lényegében a *Peniculus papporum* újrakiadása.³ A *Peniculus* Heltai János kifejezésével élve alkalmi vagy alkalomhoz kötődő vitairat.⁴ A mű keletkezésének apropója ugyanis egy konkrét esemény, a Zsolnán 1610. március 28–30-án összeült zsinat volt, amely esemény lényegében a Magyarországi Evangélikus Egyház megalakulását jelentette. Az 1608. évi koronázás előtti I. törvénycikk ugyanis lehetővé tette az egyes felekezetek számára a szabad vallásgyakorlatot és egyházi előljárók vagy szuperintendések választását. Evangélikus oldalról maga Thurzó György nádor ragadta meg a lehetőséget, és nemcsak egybehívta a zsolnai zsinatot, de az azon való elnöklést is vállalta, személyesen terjesztve elő a zsinat tárgyait. Az egyházi gyűlésen megválasztottak három szuperintendenst – Lányi Illést, Melik Sámuel és Abrahamides Izsákot –, akiknek kijelölték legfőbb feladatait, köztük az egyházak évenkénti látogatását, a peres ügyekben való bíraskodást és a lelkészek szentelését, illetve avatását. Fizetésükről is gondoskodott a zsinat: egyebek mellett az addig a katolikus főespereseknek fizetett *census*

¹ A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázat támogatásával készült.

² AMBROSOVSZKY Mihály, *Pázmány Péter [...] Kalauz nevű könyvének rövid sommája* (Eger: Bauer, 1760), 719. Idézi: HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise: a Kalauz és a vitairatok újratrása*, akadémiai doktori értekezés, 2016, 118, hozzáférés: 2017.06.28. http://real-d.mtak.hu/911/7/dc_1210_16_doktori_mu.pdf.

³ [PÁZMÁNY Péter], *Peniculus papporum Apologiae Solnensis conciliabuli et hyperaspistes legitimae antologiae Illustriss. Cardinalis Francisci Forgacs [...] Ioannes Iemicius parochus Senquicensis scribebat* (Posonii: in Aula Archiepiscopali, 1610) RMNy 1002; *Ua.*, Pozsony, 1611, RMNy 1024. (A továbbiakban: *Peniculus* 1611); [PÁZMÁNY Péter], *Logi alogi, quibus baptiae calamosphactae peniculum papporum Solnensis conciliabuli, et Hyperaspisten legitimae Antologiae vellicant; Veritatis radiis adobruti, Joannes Jemicius scribebat* (Posonii: [s. n], 1612), RMNy 1040.

⁴ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Res Libraria 2 (Budapest: OSZK–Universitas, 2008), 115–116.

cathebraticus, az egyházadót, ítélte nekik jövedelemül.⁵ A zsinati határozatok nem sokkal később nyomtatásban is megjelentek Bártfán.⁶ Forgách Ferenc esztergomi érsek, bíboros mindjárt a zsinat után, 1610. április 17-én, Pozsonyban ünnepélyes nyilatkozatot tett közzé, amelyben elítélte magának a zsinatnak az összehívását, ahogy a szuperintendensek választását is, illetve szinte valamennyi Zsolnán hozott határozatot, amelyek szerinte ellentétesek a kánoni rendelkezésekkel, illetve az országos törvényekkel.⁷ Az evangélikusok nem késlekedtek az érseki tiltakozásra adott válasszal. A 21 oldalas *Apologia pro synodo Solnensi* című írásukban a Forgách által nehezményezett pontokat, kérdésköröket külön-külön cáfolták meg tömör, lényegre törő stílusban.⁸ Érveik forrása legfőképpen a *Szentírás*, az Ágostai hitvallás, és az azt, valamint a többi lutheránus, ún. szimbolikus iratot magában foglaló *Liber concordiae* (Konkordiakönyv) volt. Az *Apologia* a következő két év folyamán kialakuló hitvitabokor nyitó darabja lett.⁹ Pázmány ugyanis az *Apológiára* feleletül, Joannes Jemicus álnév alatt írta meg a *Peniculus papporum*ot, amelyet először 1610-ben, majd csekély változtatásokkal 1611-ben újból kiadott.¹⁰ Ezt protestáns részről a *Malleus peniculi papistici* követte 1612-ben.¹¹ Szerzőjének a Zsolnán megválasztott szuperintendens Lányi Illést tekintik, aki Petrus Petschius álnevéen adta közre művét Kassán. Pázmány nem késlekedett a viszontválasszal, még ugyanabban az évben megírta a *Logi alogi* című vitairatát, amelyben újra közölte a *Peniculus papporum*ot, de annak valamennyi fejezete után beillesztette Lányi Malleusának ellenvetéseire adott cáfolatait *Ad ... caput Peniculi Logi alogi malleatoris repressi* fejezetcímmel. Ez alapján a *Peniculus papporum*ot joggal tekinthetjük az 1610 és 1612 között kiterjedő hitvitabokor kulcsművének, amellyel ez idáig szinte egyáltalán nem foglalkozott a Pázmány-szakirodalom.

Az összesen hat caputból és az appendixből álló *Peniculus*ban Pázmány kettős célt kívánt elérni: egyrészt alátámasztani a Forgách nyilatkozatában megfogalmazottakat, másrészt megcáfolni az *Apologia* ellenérveit. Ez a kettős cél strukturálja a kötet fejezetbeosztását, amennyiben az követi az érseki tiltakozásra adott evangélikus válasz tema-

⁵ A zsolnai zsinatról részletesebb összefoglalást, valamint a vonatkozó szakirodalmat ld. BÁTHORY Orsolya, „Pázmány Péter *Peniculus papporum*”, in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás és IMRE Mihály, *Loci Memoriae Hungaricae* 7 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 283–292.

⁶ *Acta et conclusiones conventus seu synodi certorum inclityi Hungariae regni baronum, magnatum et nobilium, nec non legatorum et ministrorum Augustanae confessionis ex decem Cis-Danubianis comitatibus Zolnae congregatorum anno Domini MDCX. diebus 28. 29. et 30. Martii* (Bartphae: Klöss, 1610), RMNy 987.

⁷ Forgách tiltakozásának teljes szövegét közli Pázmány a *Peniculus papporum*ban: *Peniculus* 1611, 10–13.

⁸ *Apologia pro synodo Solnensi, eiusque constitutionibus [...]* (Cassoviae: Iohannes Fischer, 1610).

⁹ Fraknói Vilmos a *Peniculus papporum* bemutatása előtt röviden ismerteti az *Apologia* tartalmát: FRANKL Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, 3 köt. (Pest: Ráth, 1868–1872), 1:99–100.

¹⁰ A *Peniculus papporum* tartalmi ismertetése: Uo., 101–104.

¹¹ [Eliás LÁNYI], *Malleus peniculi papistici adversus apologiam Solnensis synodi editi [...] scribebat Petrus Petschius* (Cassoviae: Iohannes Fischer, 1612), RMNy 1035.

tikáját. Az egyes fejezetek argumentációs szerkezete is ezt a kettős célt szolgálja, amennyiben Pázmány a caput elején egy-egy szillogizmusba rendezve megismétli Forgáchnak a zsinat elleni kifogását, amit aztán az *Apologia* szintén szillogizmusokba foglalt érveinek cáfolatával igazol. A szillogizmusok fejezetstruktúráló funkciójú alkalmazására egyébként itt látunk először példát Pázmánynál, később, a *Kalan*-ban (1613) már bevett gyakorlatként alkalmazza ezt a szövegszervező eljárást. Ezen szillogizmusokon alapuló okfejtések latinja világos, átlátható, jól értelmezhető mivel a szövegben nem annyira a retorikai, mint inkább a logikai szemlélet jut érvényre. Pázmány a magyar nyelvű vitairataihoz hasonlóan a *Peniculus* argumentatív részeiben is alkalmaz szóképeket, alakzatokat, de ezek használatát ebben az esetben a funkcionalitás, vagyis az argumentáció alátámasztása határozza meg. Például szolgálhat erre, amikor Pázmány Forgách Ferenc tiltakozásában szereplő érvet egy példával (exemplum) világítja meg:¹² „Ebből ezt a következtetést vonta le a méltóságos bíboros: Ha semmit sem tudunk beteljesíteni az isteni törvény előírásából, miért munkálkodjunk azon, hogy szentségben és igazságban éljünk? Amely érvelésnek ez volt a lényege: Ostoba dolog és minden értelemnek híján van, hogy nagy erőfeszítéssel azon legyünk, amiről biztosan tudjuk, hogy nem történhet meg. *Ki nem nevetne azon, aki komolyan és teljes erejéből próbálná eltolni helyéről a Fátra hegységet vagy egyetlen falásra bekapni azt?*”

Jelen írásomban azon, stilisztikai szempontból figyelemre méltó szöveghelyekből szeretnék bemutatni néhányat, amelyek az értelmet megcélzó logikai okfejtések után, azokból kiindulva, azok lényegét továbbgondolva az olvasó érzelmeire kívánnak inkább hatni.

Az érvelésmenetet megszakító szövegbetétekre már a mű terjedelmesebb előzők-szövegeiben is találunk példát, de mielőtt ezekre rátérnék, úgy gondolom, érdemes megvizsgálni magukat a *Peniculus papporum* 1611-es kiadásában lévő paratextusokat. Ezek mintegy megelőlegezik Pázmány vitában képviselt álláspontját, előrevetítik a mű szerkezetét, annak tartalmi egységeit, meghatározzák az egész mű célját, egyúttal ízelítőt

¹² „Ex quo intulerat Illustriss. Cardinalis: Si nihil ex Divinae legis praescripto agere possumus; Quid adhuc satagimus, in sanctitate et justitia ambulare? Cujus argumentationis vis erat ejusmodi: Stultum, et ab omni ratione alienum est, magno nisu id agere, quod fieri non posse certo cognoscimus. *Quis enim non rideat eum, qui serio et ex animo conetur montem Fateram, aut loco movere, aut uno oris rictu absumere?*” [kiemelés tőlem] *Peniculus* 1611, 60.

Szintén jó példa a retorikai eszközök argumentációban való használatára Luthernek a sokszor hivatkozott disputája az ördöggel, illetve az ahhoz kapcsolódó logikai okfejtés egy részlete: „Dic sodes, Luther; si eo tempore, quo cum infernali gladiatore compositus fuisti, Missas privatas, Ordinationesque ac unctiones Episcoporum conspuebas; si luce Evangelij collustratus, Papistica omnia non sine detestatione exsufflabas; quae causa fuit, cur retundere hostem, cur eludere conareris, vera tibi ac placencia suadentem? Cur nova, quae novus ipse Vulcanus tibi fabricaras arma, non arripuisti; Cur ad ea, quibus sub Papatu assueveras, confugisti? Certe, postquam docenti Diabolo, aures animumque advertisti; et Ecclesia, et Patres, et usus saeculorum, et consensio populorum, contempta tibi arma, plumbei enses, muri juncei contra catapultas, visa fuerunt.” Uo., 45.

adnak annak stílusából, hangvételéből, valamint a szerző szövegformálási módszereiből. A címlapon szereplő, a *Deuteronomium*ból vett szentírási mottó¹³ nyilvánvalóan üzenet Thurzó Györgynek és rajta keresztül általában a világi hatalomnak, amely nemcsak hogy negligálja a honi egyház fejének döntéshozó szerepét, de ráadásul annak méltóságával együtt járó bizonyos funkciókat is magának vindikál. Pázmányt láthatóan felhőborította Thurzó György nádor aktív részvétele a zsolnai zsinat összehívásában és lebonyolításában, illetve általában a tény, hogy országos, közjogi méltóságként megengedte magának a vallási ügyekbe való beavatkozást. A *Peniculus* 5. fejezetének *De illegitima Concilii indictione* c. alfejezetében konkrétan meg is fogalmazza ezen aggályát:

„Esto, Synodus indici debuerit; nego eum a Domino Palatino indici debuisse: eius enim munia ac functiones, officia, dignitates, obligationes, ad defensionem iurium ac libertatum Ecclesiae, citra omnium injuriam, ac illegitimam offensionem, extant in legibus Hungariae: At, quod Synodos convocare debeat, quod Episcopus creare; quod leges Ecclesiasticas sancire; quod census Cathedrales Archidiaconis, causas Ecclesiastici fori Sacerdotibus adimere debeat; nusquam sancitum in Municipalibus Pannonum legibus.”¹⁴

A címlapverzón szereplő, Forgách Ferenchez szóló dedikációnak a rövidségében van átütő ereje. Az idézet Szent Jeromos 141., Szent Ágostonhoz szóló, szintén igen rövid leveléből származik.¹⁵ A levél lényegében arról szól, hogy az egyik nyugati egyházatya bátorítja a másik nyugati egyházatyát az eretnység elleni harc folytatására. Pázmány ezt a nagy ívű egyháztörténeti kontextust vetíti rá Forgách katolikus megújulást célzó reformtörekvéseire, ugyanakkor merészen párhuzamot von az érsek zsolnai zsinattal szembeni fellépése és Szent Ágoston eretnekekkel folytatott harca között.

A Forgáchhoz szóló rövid ajánlás, és az azt követő előszó (*Prologium*) után Pázmány még egy *Lectori salutemet* is beillesztett a *Peniculus* 1611-es, második kiadásába. Ebben megindokolja, hogy miért adta ki művét másodszorra is. Pázmányt ugyanis valamelyik politikai ellenfele a hivatalban lévő nádor, Thurzó György rágalmozásával vádolta meg. Ennek háttere a következő. A *Peniculus* első, 1610-es kiadásának függeléként Pázmány egy politikai pamfletet jelentetett meg röviden *Anonymi sycophantae* címmel, amelyben egy ismeretlen protestáns prédikátornak tulajdonított paszkvillus állításait igyekszik megcáfolni.¹⁶ A gúnyvers szerint Bocskai Istvánt katolikus kancell-

¹³ *Peniculus* 1611, [címlap]: Deut. 17,12. „Qui superbierit, nolens obedire Sacerdotis imperio, qui eo tempore ministrat Domino Deo tuo: ex decreto iudicis morietur homo ille.”

¹⁴ *Peniculus* 1611, 70.

¹⁵ Uo., címlapverző: „Macte virtute, in orbe celebraris. Catholici te conditorem antiquae rursus fidei venerantur, atque suspiciunt, et quod signum maioris gloriae est, omnes haeretici detestantur; et me pari prosequuntur odio, ut quos gladii nequeunt, voto interficiant.” Vö. Eusebius HIERONYMUS, *Epistularum pars III*, ed. Isidorus HILBERG, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 56 (Vindobonae-Lipsiae: Tempsky-Freytag, 1918), 290–291.

¹⁶ *Appendix, in qua anonymi Sycophantae glomeratae criminationes, infabrae commissae fabellae, in Pontificem Max. e trivis compositabilibus mutuatae, ac rhythmis Pannonicis cantitatae, iugulantur.* Részletesen foglal-

lárja, Káthay Mihály mérgezte volna meg, méghozzá a pápa felbujtására. Pázmány részletes okfejtéssel bizonyította a pápára vonatkozó vád alaptalan voltát. Cáfolatát a következőképpen zárta: „Nescis Praedicans, unum testem, nullum esse testem? Et, si dixisse aliquid, probasse est, cogita qualem, et quantum virum, quam atrocis facti accusabis? Certe qui nuper fato suo functus est Palatinus Illieshazi, a Palatino moderno, Domino Comite Georgio Thurzo, lethalis poculi, ac preemptorii toxici haustum, propinatum sibi fuisse, constanter dixit, nec ullam excusationem admisit.”¹⁷

Pázmánynak ez utóbbi mondatát használhatták fel politikai ellenfelei és vádolhatták a hivatalban lévő nádor rágalmozásával. Az olvasóhoz szóló ajánlásban Pázmány elmagyarázza, hogy „quo vero facilius externatus ille calumniator vim hujus rationis assequeretur, argumentum deducens ad absurdum confeceram”,¹⁸ vagyis az érvelésben az „argumentum ad absurdum”-ot, a joglogikai értelmezésben is alkalmazott következtetést használta annak érdekében, hogy bizonyítsa, egyetlen ember vádaskodása alapján akár a nádor is lehet rágalmozás áldozata. Pázmány hozzáteszi, hogy ellenfelei félreértették ezt az érvelést, mivel nem tudnak jól latinul, és ezért nem is képesek megérteni ezen logikai bizonyítás értelmét.

Az intellektuális fensőbbiség, a latin nyelvben való nagyobb kompetencia tudatának hangsúlyozása egyébként végigkíséri a művet, akár úgy, hogy Pázmány ellenfeleinek gyatra nyelvtudást tulajdonít,¹⁹ vagy implicit módon a már említett túlretorizált, bonyolult latinságú manierista szövegbetétek alkalmazásával. Ezen közbeékelések jellemzője a metaforikus kifejezésmód, a dagályosság, fő retorikai-stilisztikai eszközüik a burjánzásig vitt amplifikáció, hangvételük erőteljes, olykor alpátosszal teli, sokszor durván gúnyolódó, néhol egyenesen trágárságba hajló. A metaforák vég nélküli egymásra halmozása, bennük elavult, kevésbé ismert, olykor görög szavakkal, kifejezésekkel, egy mesterkélty, már-már az érthetelenségig túlbonyolított nyelvi megformálást eredményez ezen szövegbetétek esetében. Mindezek alapján gondoljuk azt, hogy Pázmány egyfajta retorikai erőfitogtatásnak is számhatta ezt a művét, mintegy az *Apologia* letisztultan érvelő, lényegre szorító stílusának ellenpontozásául. A retorikailag túlterhelt szöveg helyeken olykor képzavar van, Pázmány ugyanis különösebb gátlás nélkül halmozza egymás mellé a metaforákat. Ezzel is nyilván saját nyelvi kompetenciáját kívánta hangsúlyozni, másrészt a szillogizmusok által strukturált szerkezet megbontásával talán az evangélikus olvasókat akarta kizökkenteni gondolatmenetének nyomon követéséből. A figyelem elterelésére és a megdöbbenésre irányuló szándék akár sikerrel is járhatott volna, Bitskey István megalapítása szerint ugyanis a 17. század első felének protestáns kontroverz írásaiban inkább

---

kozott vele: Ács Pál, „»Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled«: Pázmány vitairata Bocskai haláláról”, in Ács Pál, *„Az idő ósága”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban* (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 287–303.

¹⁷ *Peniculus* 1610, 101.

¹⁸ *Peniculus* 1611, 5.

¹⁹ „[...] cumque sermonis Latij male sint periti, ac potissimum scripti hujus partem non capiant.” Uo., 4–5.

a „racionális argumentáció, a logikára építkező érvelés” van túlsúlyban, az ironikus beszédmód eszközével ritkábban élnek a szerzők.²⁰ A *Peniculus*ra adott válaszában a Petrus Petschius álnév mögött rejtőző Lányi Illés fel is rója ezt a stílust Pázmánynak, a „bohóchoz, semmint teológushoz méltó” ferdítéseket, a gyalázkodást, és a gúnyt.²¹

A továbbiakban a *Peniculus* ezen retorikai eszközöktől zsúfolt, az ironia különféle változatait felvonultató szöveghelyeire szeretnék néhány példát mutatni. Alkalmas illusztrációként szolgál az alábbi, a *Peniculus* 3. fejezetében olvasható viszonylag rövid szövegrész, amelyben Pázmány felszólítja az evangélikusokat, hogy mutassanak neki csak egy olyan embert, aki Luther előtt evangélikus lelkipásztor lett volna.

„Nullus dum enim nominatus legitur. Dicant illud quoque, per quae aquagia coluviaria, per quas inciles ac catarrhactas, in luteris, lacunasque Lutheri, divite vena fluxit limpida Evangelicae doctrinae aqua? Qua magistra manu inoculatus est Lutherus arbori a minuto sinapi proseminatae? per quos scrobes, per quos mergos, vitis illius frugiferae, ad Lutheri novellata, repastinataque pampinaria, traduces facti, ut vindemiae labruscatae retinaculis, Saxones primum post multos alios amentaret?”

Az ironikus hangvételű *interrogatio* gyakori alakzat Pázmánynál, az idézetben is egymás után sorjázna kérdések, amelyek egy-egy, evangéliumi példázatban szereplő szimbolikus elemhez kapcsolódó metaforára épülnek. (Ez utóbbi azért is nagyon találó, mivel Luther és követői épp az evangélium tiszta, külső tanításoktól mentes értelmezésére – „sola Scriptura” – törekedtek.) Az „Evangélium–tisza forrásvíz” (*aqua viva*: Jn 4,10), illetve „Luther tanítása–moslékkal teli csatorna” metaforikus megfeleltetések közti ellentétet alapul első kérdést követi a mustármag (*granum sinapis*: Mt 13,31; Mk 4,31 stb.) és szőlőskert (*vinea*: Mt 21,33) szimbolikájára épülő szintén metaforikus „Luther fája-” és „Luther szőlője”-alakzat. Ez utóbbival Pázmány azt kívánja érzékeltetni, hogyan bolondította meg Luther az egyes népeket, köztük először a szászokat. Pázmány a szőlészeti allegória elején bőven él a téma laikusok számára alig ismert szakzsargonjaival, hogy aztán a lutheri reformáció terjedését az egyébként kivételes „mászóképeséggel” bíró, szapora vadszőlőhöz, pontosabban annak szüretéhez hasonlítsa, ráadásul mindehhez a *labruscából* kreál egy igei származékot (participiumot), a *labruscatust*. További képzelőerő kell ahhoz, hogy hogyan „jön ide” az eszközhatározóként álló *retinaculis* (a *retinaculum* alapvetően kötelet, kötést jelent, tágabb értelemben bármit, ami megtart valamit)²² az *amentaret* (az *amentumból*, „dárdát elhajít”) mellett.

²⁰ BITSKEY István, „Az ironia változatai a vitairatokban”, in BITSKEY István, *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*, 77–84 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2015), 79.

²¹ „Nam si turgida illa a prisco aevo mutuata, supineque natantia verba demas, nil nisi mendacia, calumnias, maledicta et derisiones, scurra potius quam Theologo dignas, chartis illitas deprehenderis.” [Eliáš LÁNYI], *Malleus peniculi*..., 2. (A továbbiakban: *Malleus*).

²² A Du Cange közép- és újlatin szótárában találunk tágabb értelmű meghatározást. *Retinaculum*: „Actio qua quis aliquid excipit, sibi retinet seu reservat.” Charles DU FRESNE DU CANGE, *Glossarium manuale ad scriptores mediae et infimae Latinitatis* [...] 6 köt. (Halle: Gebauer, 1778), 5:708.

Ha nem ragaszkodunk a szavak klasszikus jelentéséhez, némi fantáziával a *retinaculum* lehet 'puttony' esetleg, ami ez esetben mint metonímia fejezi ki, hogy mitől „bolondultak meg” (*amentaret* az *amens*, *amentia* szavakból levezetve)²³ a szászok, majd a többi nép. A kép mindenestre szándékosan zavart keltő, és a kortárs evangélikus olvasóknak vélhetőleg szintén fejtörést okozhatott, hiszen az akkor használatban lévő, Pázmány által máshol sokat emlegetett „Calepinus” is a szavak antik jelentését hozta.²⁴ (Bár az is igaz, hogy a pázmányi szövegkörnyezetben lévő *amentaret* jelentése az evangélikusok számára szótár nélkül is egyértelmű lehetett.)

A mű egészére jellemző gúnyos, szarkasztikus stílus már az előzékszövegekben is jelen van, csak az első fejezetben vált Pázmány egy tárgyilagosabb elbeszélő hangnemre. A *Prologium*ban még mindenestre azt ígéri, hogy a *Peniculus* (amelyet egyfajta multifunkciós tisztítóeszköznek állít be, minthogy egyszerre kefe, seprű, szita, arclemosó stb.) segítségével megtisztítja az *Apologiát*, és ezt nem a lágyan enyelgő szemű Venusokat megidéző stílusban végzi el, hanem vaskos szókimondással, mintha egy kemény kapával sarabolná azt.²⁵

És valóban Pázmány egyáltalán nem kíméli lutheránus ellenfeleit. A mű hangvételéről sokat elárul, ha figyelembe vesszük, hogy a nevetséges retorikai kategóriájának kilenc fokozatából sokszor a legsértőbb hárommal él, vagyis az iróniával, a maró gúnynyal és a névvel való gúnyolódással.²⁶ Pázmány a magyar nyelvű vitairataiban már megszokott módszerekkel igyekszik nevetségessé tenni vitapartnereit és azok írását, tágabb értelemben magát az evangélikus ügyet. A *Peniculus*ban az evangélikusokat legtöbbször

²³ Szintén Du Cange-nál, Huguccio nyomán találunk olyan definíciót az *amentare*-ra, amely közelít a „józan ész elvesztése” jelentéskörhöz. „Salire est proprie, quod vulgo dicitur *Amentare*, et pertinet ad animalia irrationabilia.” Uő, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis* [...] 3 köt. (Frankfurt am Main: Zunner, 1710), 1:382.

²⁴ Ambrogio CALEPINO, *Dictionarium decem linguarum* (Lyon, 1585).

²⁵ „Quod igitur bene feliciterque vertat, nitellam hanc candificam, converritricem, nitidantemque Analecta Apologiae Praedicanticae conficere aggrediar: atque ita, Deo duce, crepundia, sutellasque vestras demoliar, ita incernicula veritatis lolia vestra vannabo, ita vanitatis vestrae fucum detergam, ac nativam Apologiae deformitatem in apricum deducam, nec molli, et ad lascivientis oculi Veneres picturata, sed torosa ac mascula dictione, velut, marra duriore tundam, ut una eademque opera, optimi ac vigilantissimi Pastoris, Illustriss: Archiepiscopi Strigoniensis innocentiam, aequitatem, legitimamque Solnensis Synodi impetitionem, dilucida hac aëtiologia, omnibus palam facere non intermittam: atque ut verbo dicam, amuleto alexicaco, virus quod afflare cogitastis, depellam.” *Peniculus* 1611, 3 (*Prologium ad praedicantes apologematis architectos*).

²⁶ Az *annominatióra* példa, amikor Pázmány a zsolnai zsinaton részt vevő lelkészek vezetéknevével gúnyolódik: „Huic porro celeberrimo Concilio, ne deesset autoritas, subscripsere Barones Maximates duo; Magnates nuperi non plures quatuor; Nobiles sedecim; Cives tres; Ministri (qui, ut omnium postremi, atque in ipsis Synodis Lutheranis, nil nisi lixae et calones, extimique trahariorum, agmen claudunt, citimique subsignant) magno omnino numero, 12 sed rurestres plerique, atque etiam ominosa nomina, Lanij, Fabri, Larices, Carbonarij, Masuri, (mirum si non Suarij, et Arboratores, et Camparij, et Areatores, et Opsopoei, et veteramentarij Lucriones, aliqui,) septem supra viginti.” Uo., 9.

az önmagában nem sértő „praedicantes” megszólítással illeti Pázmány (az Alvinczivel folytatott vitáiban is prédikátoroknak nevezi a protestánsokat), viszont általában egy gúnyos, olykor kifejezetten sértő jelzővel együtt használja ezt a megnevezést: „Apologetae” / „subtiles” / „attentissimi” / „ad rem Attentissimi, de alieno rumen adipantes” / „ignivomi” / „terricrepi” Praedicantes; „feroculis Praedicantibus”, „Praedicantes aenigmatistae”, „colluvialis Praedicans”, „Praedicantes macellarii”, „cerebrosis, cervicosisque Praedicabulis”. Ezek azonban messze elmaradnak szellemességben például az Alvinczihez intézett ironikus megszólításoktól;²⁷ Pázmányt valószínűleg a latin (magyarhoz képest) kevésbé flexibilis volta, tömörsége korlátozta a kreatív jelzőalkotásban.

Pázmány a zsolnai zsinat határozatairól is lekicsinylően beszél, *néniáknak* azaz dajkameséknek nevezve azokat. Ez annál is érdekesebb, mert a *naenia* Pázmány korában is elsősorban a gyászdal jelentette, amely a kortárs latin költészetben is önálló alkalmi műfajként szerepelt. Pázmány viszont itt a *naeniát* inkább varázsige, mágikus vers értelemben használja, mivel néhány sorral lejjebb arról ír, hogy a protestánsok igézzel és szemfényvesztéssel vakítják el a híveket, amely visszatérő motívum magyar nyelvű vitáiraiban is.²⁸ Szintén a mágiához kapcsolódik az a szellemes, ugyanakkor rendkívül dehonesztáló allegória, amelyben arra biztatja az evangélikus lelkészeket, hogy ókori jós módjára mormolják ki végre „a tripuszból” (ex tripode) egy Luther előtt élt evangélikus nevét.²⁹

Pázmány gúnyolódásai nem csak a lutheránusoknak szólnak. A zsolnai zsinat jelentőségét is többször bagatellizálni igyekszik, oly módon, hogy ironikusan éppen el túlozza a zsinat fontosságát.³⁰ Így Pázmány nem kevés szarkazmussal írja, mekkora várakozás volt benne a születendő *Apologiát* illetően. Az, ami végül „megszületett” – írja Pázmány – legfeljebb az evangélikusoknak (ne felejtjük el, hogy köztük van a hivatalban lévő nádor is!) tetszik, de nekik amúgy is egyformán ízlik minden, ami a prés (a sajtó) alól kikerül, lett légyen az növényi melléktermék (keserű mandulahéj, vadszőlő

²⁷ A szellemesen ironikus megszólításokra több példát is találunk az 1613-as *Kalauz* függelékeként megjelent *Öt levél*ben, vö. PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó praedikátor nevével íratott öt levél*, in PÁZMÁNY Péter, *Hodoeus: Igazságra vezérő Kalauz*, s. a. r. KISS Ignác, Pázmány Péter Összes Munkái 7 (Budapest: 1898), 4:703–799; „Az mézes nyelvű s czifra beszédű Alvinczi Péternek” (PPÖM, 4:704); „Az megnyomorodott magyar nemzetnek égő s felgerjesztő fáklyájának, Alvinczi Péternek” Uo., 777.

²⁸ „Et quoniam apud eos, quos fascino praestigijisque vestris eluscatis [...]” *Peniculus* 1611, 1.

²⁹ „Hic auruncum de mento pendulum contorquete, Praedicantes, hic bostrychis comatos vertices excutite, antias capronas pressando vellitate, crispulos labrorum pilos demulcete, et caperata fronte aliquid ex tripode demurmurate; [...]” Uo., 34.

³⁰ „Denique illud concedendum erit; Nullam ante Solnensem coitionem fuisse Christi Ecclesiam, [...]. Et o infelicem Ecclesiam, quam nisi Pastoribus Solna ditaret, aeternis sepulta tenebris contabesceret! O grande robur, portis inferorum non vincendae columnae Veritatis, quam tot saeculorum error interpolavit; et nisi sterilissimis montium sepimentis oclusi Praedicantes restitutam irent, grex sine Pastore, per devia et inamaena tesqua errare aeternum cogeretur! O dignitatem Religionis Christianae singularem, quae tot jam saeculis, solito Dei favore defoeta, vel morbo, vel vetustate defloruerat!” Uo., 19.

csutkája, olajhab stb.) vagy éppen az *Apologia*.³¹ A *Peniculus*ban nem ez az egyetlen hely, ahol Pázmány az evangélikusok teljesítményén ironizál, amely teljesítmény szerinte az erőfeszítéseikkel egyáltalán nem áll összhangban. Ilyen például az első fejezetben az *Apologia* megírásának körülményeit karikírozó szöveg. Pázmány komikus képekkel érzékelteti, hogy szerinte hogyan reagáltak az evangélikusok Forgách érsek zsolnai zsinat elleni tiltakozására. Az „epétől megindult vastagnyakú” lutheránusokat a mielőbbi tűzoltásra összeverődő, ügyetlenkedő tömegként ábrázolja, az *Apologia* létrejöttét hosszú vajúdással járó szüléshez hasonlítja, az *Apologia* pedig maga az „erőtlen, piszoktól, szennytól mocsokos, vértelen stb.” újszülött.³² Máshol mindössze annyit ír Pázmány az *Apologiáról* Horatius *Ars poetica*ájából idézve: „Amphora coepit institui, currente rota urceus exiit.”³³

Hasonlóan bonyolult metaforarendszerrel bíró, gúnyosan támadó hangvételű betétekkel másol is találkozunk a szövegben. Ilyen például, amikor Pázmány az egyik okfejtése során Kálvin keresztényi szabadságról szóló tanítását használja érvként. Az *Institutió*ból kiragadott mondatok citálását durva, a protestáns erkölcsitelenséget osztorozó szenvedélyes kirohanás követi. Ebben – Kálvin nézeteit egybemosva az egyébként a reformátorral éppen szemben álló genfi városvezetést jellemző ideológiával és így kihasználva a *figura etymologica*ra adódó lehetőséget – a „libertinus önrendelkezést” (*Autonomia Libertina*) az ókori *Liberáliákkal* állítja párhuzamba, amennyiben mindkettőnek legfőbb sajátossága a gátlásoktól mentes szabadosság.³⁴ Pázmányt másol is

³¹ „Arbitrabilis equidem, dignum vos aliquid expectatione hominum; dignum noviter erecti Magistratus splendore, concinnitudine, majestate; dignum tanto nixurientium conatu foetum, edituros: praesertim cum praecoqua nimium, intempestiveque gliscens inanitas quorundam (ex eorum numero erant, quibus et guliocae vestrae nuclei, et mariscae saporati fructus, et labruscae botryones, et omphacina dulcia mera, et amurcae ac flaces gratae olivitates videntur) sic Apologema sub praelo sudans dilaudaret, ut Catholicos porro confectos, ne hiscere quidem posse, insolentissime gloriaretur.” Uo., 1–2.

³² „Quia vero, non solum Typis vulgata, verum et pro suggestu propalam, enucleateque denunciata, et basilicarum valuis appensa fuit haec Illustriss: Praesulis contradictio; movit bilem cerebrosis, cervicosisque Praedicabulis, veterascentis, et jam triennialia celebrantis libertatis voluptabili adorea vernantibus; ac undatim, velut ad commune incendium restinguendum, accurrentes, hi plaustra convitiorum, situlas ac siphones petulantissimae maledicentiae alij, responsionem nonnulla verisimilitudinis cerussa ac purpurisso fucatum pauci, meditari. Demum, longo puerperio Apologiam elumbem, paedore ac illuvie squallidam, succi sanguinisque expertem, sola densissimae ignorantiae nube fuscata, solis turgidam minatijs, viscatis tinctam pellacijs, vulgaribus denique e trivio convitijs praegnantem, protruserunt.” Uo., 13–14.

³³ Uo., 29. HOR., *Ep.* II, 3 (*De arte poetica*), 21–22.

³⁴ „Vides Autonomiam plus quam Libertinam; vides vitulantium Magistrorum illecebras prolectibilis libertatis, sed eminentiae, quibus inescant simplices animas, ut, quemadmodum scriptura loquitur, excussis lupatis velut Lalisiones, liberos se natos putent, nec Dei leporario concludi patiantur, sed Liberalia semper agant; praeter propter honestatem vivant; mancipia sint ventris, et quae illi proxima foeda proluvie natura recondidit; ab egestis, qua via venerant poculentis, a bibitis et exesis noctibus, crudo nauseantique stomacho palleant; remensoque per os vino, eadem via qua redduntur, invitis ingestis visceribus, pestilentes veteris crapulae ructus perpetuo vomant. Eia, haec ad caelos tuta est via: Haec trama sanctiori stamini vitae adaptanda. Et adhuc, dubitabimus mendaciloquos dicere, qui Lutheranam, Calviniamque doctrinam, liberam esse inficiantur?” Uo., 56.

többször elragadja az indulat, olykor a vaskos trágárságtól sem riad vissza. Erre találunk példát a *Peniculus* függelékeként közölt, rövid címmel csak *Anonymi sycophantae*-ként emlegetett szövegben, amely egy ismeretlen szerzőségű gúnyvers cáfolatára íródott. A paszkvillus azon vádja, miszerint a pápa a császárral összejátszva rendelt katonaságot Magyarországra egy török elleni hadjárat ürügyén, a következő kirohanásra készíti Pázmányt: „Cedo mastigia; cedo os foria succerda imbulbitandum; lingua foricae immergenda. Quo Pontifice? quo anno? quo die haec Romae acta? qui interfuere consilio? quis ad te pertulit haec singula? ubi parastases ad tantae rei fidem conciliandam?”³⁵

A rendkívül durva, gúnyos hangvételű kirohanásokat olvasva mindenesetre nem meglepő, hogy Pázmány nem a saját neve, hanem a Johannes Jemicus álnév alatt adta ki a *Peniculist*. (Johannes Jemicus egyébként létező személy volt, egy 1604-es tizednyugtát katolikus papként írt alá az Esztergom vármegyei Szőgyénben.³⁶) A pszeudonim szerzőséget indokolta az is, hogy Pázmány 1609-ben jelentette meg Kálvin *Institúciója* ellen írt *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-egy-Istene* című írását, amely nagy felháborodást váltott ki a protestánsok körében. Pázmány vitairata ugyanis egy ironikus parafrázis, amely a genfi reformátor művének kontextusából önkényesen kiragadott idézetek alapján igyekezett bizonyítani, hogy a kálvini tanok ellentétesek a keresztény hittel, és hogy „az Calvinus Istene nem egyéb az pokolbéli ördögnél”.³⁷ A mű olykor valóban igen erőteljesen támadó hangvételű és metszően gúnyos, de a visszatetszést inkább a református tanítást torzító tartalmával és bizonyítási módszerével (formailag helyes, de tartalmukban hamis szillogizmusokból vezeti le következtetéseit) váltotta ki. Mocskolódo gyalázkodások tekintetében viszont aligha közelíti meg a *Peniculist*. Bitskey István Pázmány-monográfiájában a szellemi hadviselés terén szükséges tapintatról, körültekintésről ír: szerinte Pázmány az *Az nagy Calvinus* megírásával ezt az íratlan szabályt hágtá át.³⁸ Az *Az nagy Calvinus* viszont inkább a választott argumentációs stratégia szempontjából minősül határátlépésnek, és ugyanezen szempontból tekinthető, Bitskey szavaival élve, „egyedülálló jelenségnek a taktikusabban érvelő vitairatok sorában”.³⁹ Mindenesetre a reformátusok, élükön Alvinczi Péterrel Thurzó György nádortól követelték Pázmány országgyűlés elé idézését és megbüntetését ezen írása miatt. A jezsuita rendfőnök, Claudio Acquaviva figyelmeztette Pázmányt, „hogy ne adjon ki könyvet rendi cenzúra nélkül, legyen okos és megfontolt; ne izgassa az

³⁵ Uo., 95–96.

³⁶ ZOVÁNYI Jenő, „Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett”, in *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár* 13, szerk. ZSINKA Ferenc, 5–141 (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1929), 48.

³⁷ PÁZMÁNY Péter, *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-egy-Istene*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Pázmány Péter Összes Munkái 7, 693–776 (Budapest, 1895), 2:705. Bitskey István határozza meg a művet ironikus parafrázisként: BITSKEY, „Az irónia változatai a vitairatokban”, 81.

³⁸ BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Magyar História Életrajzok (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 90–91.

³⁹ Uo., 90.

»eretnekek« kedélyét, mert üldözni fogják a Társaságot.⁴⁰ Pázmány valóban a jezsuiták számára igen kedvezőtlen politikai klímában intézett támadást a reformátusok ellen.⁴¹ Néhány hónappal később, az evangélikusokkal szembeni polemizáló fellépése idején a helyzet persze mit sem változott, Pázmány utal is erre a *Peniculus*ban, ugyanakkor figyelemztet is, hogy a „vihár bármikor lecsaphat és elsüllyesztheti a protestánsok hajóját”.⁴² Acquaviva intése ellenére mindenesetre a *Peniculus papporum*ot és annak kibővített változatát a *Logi alogit* is – amint az Claudio Acquaviva generális 1612 decemberében kelt feddő leveléből kiderül – ismételten a rendi cenzúra megkerülésével adta ki.⁴³ Az előzmények fényében Pázmány támadó fellépése még meggondolatlanabbnak tűnik. Pázmány vélhetőleg arra számított, hogy a nagyobb dogmatikai kérdéseket nem érintő, ráadásul latinul folyó diskurzus a „nagy közönséget” amúgy sem érdekli majd.⁴⁴ A tényleges olvasóközönséget viszont ebben az esetben a törvényesen kinevezett evangélikus szuperintendensek jelentették, akik ráadásul a nádor személyes pártfogását élvezték.

Bitskey István az *Az nagy Calvinus* józan megfontolások alapján aligha értelmezhető létrejöttét Pázmány „repertoárjának tudatos gazdagításával” magyarázza.⁴⁵ Az európai, főleg a németországi vitairodalomban vannak példák hasonló, az ellenfél állításainak eltúlzásán, az „eredeti értelmükből kiforgatott idézetek” ellentétes argumentációs kontextusba helyezésén alapuló írásokra.⁴⁶ Bitskey Istvánnak az *Az nagy Calvinus* megírását a „repertoárgazdagítással” magyarázó megállapítása a *Peniculus*ban jelentkező stílusbeli határátlépésre is magyarázatul szolgálhat. Pázmány úgy gondolhatta, az álnév és a körmönfont latinság nyújtotta védelem alatt szabadjára engedheti indulatait és az általa teremtett „mesterkedő” nyelvi-retorikai közegben megírhatja legkegyetlenebb, legádázabb hangvételű vitairatát, amely gúny és gyalázkodás tekintetében messze meg-

⁴⁰ Az 1610. február 6-án kelt levelet idézi: ÖRY MIKLÓS és SZABÓ FERENC, „Pázmány Péter: 1570–1637”, in PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, bev. ÖRY Miklós és SZABÓ Ferenc, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc és VASS Péter, 3 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1983), 1:39.

⁴¹ Az 1608-as országgyűlés ugyanis nemcsak a már említett I. koronázás előtti törvénycikket fogadta el, hanem a bécsi béke VIII. pontját is be akarta iktatni, amely a Jézus Társasága magyarországi jelenlétét veszélyeztette. Maga Pázmány is írt egy, a jezsuiták jogait védelmező iratot, amelyben az érvelés lényege az volt, hogy a bécsi békében foglalt, katolikusokra is érvényes vallásszabadságot sértenék meg a rendek a jezsuiták magyarországi tartózkodását ellehetetlenítő törvények elfogadásával. A katolikus főrendekhez intézett beadványával Pázmány annyit ért el, hogy Mátyás főherceg pártfogásába vette a rendet. Ennek ellenére az 1608. k. e. VIII. cikk kimondta, hogy a bécsi béke VIII. cikke érvényben marad, így a jezsuiták Magyarországon nem rendelkezhetnek ingatlan javakkal. FRANKL, *Pázmány Péter és kora*, 1:78.

⁴² „Et quamvis vela nunc vobis tumeant secundo vento; procella tamen involui, everti potestis.” *Peniculus* 1611, 83.

⁴³ ÖRY és SZABÓ, „Pázmány Péter...”, 40; TUSOR PÉTER, *Pázmány, a jezsuita érsek: Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*, Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I 13 (Budapest–Róma: Gondolat Kiadó, 2016).

⁴⁴ FRANKL, *Pázmány Péter és kora*, 1:101.

⁴⁵ BITSKEY, *Pázmány Péter*, 92.

⁴⁶ Uo., 90–91.

haladja magyar nyelvű polemikus írásait. Ugyanakkor azt sem szabad kizárnunk a *Peniculus* indulatos hangnemének magyarázatakor, hogy Pázmány őszintén felháborodott a zsolnai zsinat nádor általi összehívása, illetve a gyűlésen elfogadott határozatok miatt. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó vizsgálataira alapozva Tusor Péter azt írja, hogy „Pázmánynál teljesen, egészen haláláig hiányzik az egyébként a korabeli magyar politikai kultúrában szintén szerteágazó gyökereket eresztő szerepjáték, azaz *dissimulatio*.”⁴⁷

Akárhogy is, de talán csak a későbbi buzgó munkatárs, Balásfi Tamás műveiben találkozunk a *Peniculus*énál erőteljesebb hangnemmel.⁴⁸ Bitskey másik állításából kiindulva, bizonyára a *Peniculus*nak is megvannak a maga európai párhuzamai, amelyek feltárása a további kutatások feladata. A Pázmány által korábban használt latin nyelvű kontroverz írások között – mint például Jakob Gretser, Francis Coster, William Reynolds, François Feuardent stb. művei – ugyanis nem találunk hasonlóan túlretorizált és szélsőséges hangnemben írt polémiát.

A *Peniculus* bravúros retorikája mindenesetre nem rettentette el a lutheránus felet a válaszadástól, így 1612-ben, Kassán megjelent a *Malleus peniculi*. A feltételezett szerző, Lányi Illés, a Petrus Petschius álnevet használta, minthogy ellenfele is pszeudonimitásba burkolózott. Nem tudjuk, hogy az evangélikus szuperintendens legalábbis sejtette-e, hogy a *Peniculus* szerzője Pázmány, mindenesetre tisztában volt azzal, hogy polemikus ellenfele, akit „Iemicius”-ként, olykor „scriptor”/„vultur Cardinalitius”-ként említi, jezsuita. A *Malleus* szövege után a kötetben két gúnyverset (*In Iemicium veteratorem* és *Idea jesuitarum*) is találunk, amelyek szerzőit megint csak álnevek rejtik: Agricola Vulcanus és Iosephus Baruch Misopapista. Lányi művének bevezetőjében azt ígéri, hogy a fennhéjázó – szójátékkal élve – „Pediculus”-hoz képest visszafogott és Krisztus szelíd lelkületéhez illő választ ír.⁴⁹ Noha a *Malleus* hangneme valóban jóval mérsékeltebb a *Peniculus*énál, azért még kellően ironikus, amikor Pázmány valamennyi, még a tényleges okfejtéshez nem tartozó, személyeskedő vádjait is igyekszik megcáfolni.⁵⁰ Lányi a bevezetőben szavá teszi a *Peniculus* stílusának keresettségét, és szerinte a műben azért van annyi archaizmus, hogy minél obskúrusabb legyen a tartalom, valamint amiatt gyalázkodik folyvást a mű szerzője, mert hiányoznak a fegyverei, ti. a valódi

⁴⁷ TUSOR, *Pázmány, a jezsuita érsek...*, 286.

⁴⁸ Gondolhatunk itt a *Csepregi iskolára* vagy az *Echo christiana et catholica* c. művére. BALÁSFÍ TAMÁS, *Csepregi iskola [...]* (Pozsony, 1616). Uő, *Echo christiana et catholica* (Pozsony, 1616).

⁴⁹ „[...] multi magni utriusque ordinis viri autores mihi fuerant, ut per hanc empiris occasione ad superbium illum Pediculum modestam aliquam, et ad mansuetudinem Spiritus Christi accommodatam, conciliarem Responsonem.” *Malleus*, 3.

⁵⁰ Például a fentebb idézett, az *Apologia* születésére „nagy várakozással” tekintő Pázmány szarkazmusára hasonló modorban így felel: „Obijicis, »nos in Apologia nostra nihil expectatione hominum, et noviter erecti Magistratus splendore et majestate dignum edidisse.« Quem tu nobis splendorem, quam Maiestatem, bone vir narras? Vestra ista sunt, quibus ceu praestigiis oculos credulorum eluscatis, et in admirationem vestri abripitis.[...] Novimus vestram Scioli, arrogantiam et animum omnium contemporem.” Uo., 5.

érvek.⁵¹ Valamivel később szeméret veti Pázmánynak, hogy Plautus és Terentius obszcén kifejezéseit használja. Ezenkívül beszéde és stílusa az ördögéhez hasonló, „oszkul és volszkuszul beszél” (vagyis nem tud latinul, illetve ocsmányul fejezi ki magát), és még a Cethegusoknak és Claranusnak, vagy Soloi lakóinak (Soloi athéni gyarmatváros, állítólag nevéből ered a *soloecismus*) sem érthető, amit mond, mert miközben azon kínlódik, hogy egyedülálló műveltségről tegyen tanúbizonyságot, mindent összehord, amit Ennius és Pacuvius kihányt.⁵² Lányi Illés a *Peniculus* eloquentiáját bíráló latin mondatban Ennius-, Seneca-, Juvenalis-, Martialis- és Erasmus-utalásokkal, illetve -idézetekkel demonstrálja saját műveltségét, latinjának Pázmányénál klasszikusabb voltát. Ráadásul szellemes módon még az egyik igen súlyosnak számító retorikai hiba, a *soloecismus* is bekerült a vádak közé. A *Malleus* a bibliai citátumok mellett eleinte antik auktoroktól idéz; főként az egyes témaegységek lezárására használja azokat mintegy a konklúziót magában foglaló csattanóként. A citált szerzők között van Euripides latinul, Sallustius, Horatius stb. (Igaz, ezen klasszikus citátumok, ahogy a szerző „belemelegszik” a cáfolatba, el is maradnak.) Ez, valamint a görög kifejezések, szókapcsolatok viszonylag gyakori használata arra szolgálhat, hogy a szerző bizonyítsa, műveltségben nem marad le a jezsuita „Iemicius” mögött, sőt iskolázottsága, a humanizmusban gyökerező protestáns grammatikai-retorikai stúdiumok klasszikusabb latintudással vértették fel őt, mint ellenfelét. A már fentebb említett kötetzáró gúnyversek egyike is a *Peniculus* szerzőjének az elavult, a klasszikus normanyelvi lexikán kívül eső szavak használatát, vala-

⁵¹ „Iactato igitur quantum libet »torosam ac masculam Peniculi tui dictionem«: ego non masculam, sed emaculatam ac muliebrem nuncupo. Vt cum mulierculae formam ostentantes, ascititiis pigmentis, iisque exquisitissimis, faciem colorant: ita tu stylum tuum affectato verborum fuco venustasti. Et quidem illae iratae, dum alia arma desunt, linguam maledicam pro gladio stringunt: Ita tu, gloriose Thraso, argumentis destitutus, linguam maledicam in Praedicantes eijicis, utque probrum tuum obscuritate dictionis, tanquam ficulneo perisomate, obducas, horridam et inconditam Archaismorum et exoletarum vocum farraginem operose consarcinas. Nescis quid de Sallutio iactatum fuerit? »Et verba antiqui nimium furate Catonis, Crispe jugurthinae conditor historiae.«” Uo., 6.

⁵² „Et si te sanctule, usque adeo familiares Lutheri loci urunt, cur te Plautinis et Terentianis tam obsoenis [!], tam inurbanis, tam illecebris, cum Archisynagogis tuis implicas? Negare non potes: tua te dictio et stylus prodit, Diaboli in morem, obscuritate verborum ac dictionum quondam oracula sua obnubilantis, Volsce et Osce dicere, ipsis Cethegis, ipsi Clarano et ipsi denique Soli non intellecta, de industria satagentis et singularis eruditionis opinionem inde venantis: Ennius et quidquid Pacuviusque vomunt.” Uo., 63. – „»Volsce et Osce dicere«: »Osce loqui vetusto proverbio dicebantur, qui turpiter parumque pudice loquerentur. [...] Citat autem Ticinium [apud FESTUM, in *Oscum*. – kiegészítés tőlem] quendam, qui scripsit ad hunc modum: Osce et Volsce fabulantur, quia Latine nesciunt.«” Desiderius ERASMUS, *Adagiorum chiliades Des. Erasmi Roterodami* (Basileae: Froben, 1559), 925. – Cethegis: M. Cornelius Cethegus (†Kr. e. 196), elismert szónok, akit Ennius a *suadae medulla* kifejezéssel jellemezett. ENNIUS, *Ann.* IX. 309 (idézi: QUINTILIANUS, *Inst.* 2,15; CICERO, *Brut.* 57.) – Claranus: Seneca iskolatársa (SENECA, *Epist. moral.*, LXVI., 1–4) – „Ennius et quidquid Pacuviusque vomunt”: Eredetileg „Accius et quidquid Pacuviusque vomunt” MARTIALIS, XI, 90, 6.

mint túlzásba vitt retorikai eszközeit figurázza ki.⁵³ A disztichonos *In Iemicium veteratorem* lényegében a *Peniculus* stílusparódiája, amely szellemes módon számos, a Pázmány-műben szereplő szokatlan szóból, kifejezésből (*bardus, affanias, phaleras, tricasque* stb.) építkezik. Minthogy Pázmány – amint már említettem – a *Peniculus*ban több alkalommal is „lesajnálja” az evangélikusok latin nyelvben való jártasságát, a vers az ironia sajátos, az ellenfél vádjának visszafordításán alapuló alakzataként is felfogható.

Pázmány azonban nem különösebben zavartatta magát az evangélikusok kritikájától. A *Malleus*ra adott válaszában, a szintén 1612-ben kiadott *Logi alogi*ban, ha lehet, még mesterkétebb módon fogalmazta meg mondanivalóját. A műben harmadszorra is közölte a *Peniculus* szövegét (azok után, hogy Lányi Illés már a második megjelölést is nehezményezte), és csupán az egyes fejezetek után illesztette be a *Malleus*ra aktuálisan adott válaszait. Pázmány a *Peniculus* nyelvezetét bíráló, a *Malleus*ban elszórtan jelentkező kritikákra, azokat egy csokorba szedve felel a *Logi alogi* második előzékszövegében, a *Prolusió*ban.⁵⁴ Az ironikus hangvételű felütésben – hasonlóan a *Peniculus* előszavához, ahol a lutheránusok Forgách Ferenc zsinat elleni nyilatkozata miatt „megsebződött szívéen” sajnálkozik – Pázmány azon kesereg, hogy „a parazita (glossogastori) evangélikusok finom és vallásos, latin szirénhez, attikai sóhoz és más elmés finomságokhoz szokott fülét megsértette a *Peniculus* durva és koszos beszéde.” A folytatás hasonlóan túlzóan ironikus. Romulus leszármazottjai között a legékesebb beszédű lutheránusok hiába keresik „íróasztalaikon kívül” a saját elokvenciájukra jellemző tudós és urbánus elméncségekkel meghintett ragyogást, hiszen ők utolérhetetlenek a szónoki mesterségben.⁵⁵ „Mi csak dadogunk ékesszólások tüzéire, mi már csak amolyan,

⁵³ A verset az eredeti tipográfiával közlöm: „IN IEMICIVM VETERATOREM. / IEMICIVS priscis manganizare cupiscit/ Ampullis, apinas fraudulitate suas. / Sed labor est Cassus; nam barrit bardua, BARDVS, / Et VERVM obsceno turpitat ille Stylo. / Quin deflaccatae phrasium prurigne linguae / It fultum nugas, PAPA-CHAMITA, tuas./ PETSCHIVS ast Latij sermonis melle, IEHOVAE / Suffultus dio CODICE VERA docet. / AFFANIAS, PHALERAS, SALEBRAS, TRICASQUE PEDICLI, / Malleat, eruncat, lancinat, annihilat./ Ergo TIBI, PETSCHI (frendente, fremente, gemente / INVIDIA) meritum dent PRYTANEA locum:/ Quippe Tuo scripto SCRIPTVRAE succus inhaeret / IEMICII Satanae nil nisi MVCVS inest?” *Malleus*, 119.

⁵⁴ „Principio teretes ac religiosas glossogastorum aures Latinae Syrenis atticisque ac emunctis leporibus asuefactas, percussit scabra ac scalebrosa dictio Peniculi. Et quia configere se posse veritatem desperabant, velum quo tegitur, ampullatissime lancinant; sandaliumque Veneris, cum ipsam nequeant, reprehendunt. Itaque ut popularitate sua invidiam apud imperitos concilient Poplicolae, praedicationis diasyrtaeae strophis in me ludunt: confragosam, Archaismis, ac verborum sesquipedalium Cascis asperatam Peniculi dictionem vociferantur, quod in ea Lutheranae eloquentiae nitelam, scitis urbanisque jocis respersam non reperiant.” *Logi alogi*, 10–11.

⁵⁵ „Sed frustra inimitabiles (scilicet) illas orationis vestrae Veneres; frustra venustatem illam, ac majestatem dictionis; frustra foecundam eloquentiae diluuiem, qua orbem inundastis, extra scrinia vestra quaeritis, disertissimi Romuli nepotum. Vobis dapsilem copiam eloquatilis facundiae Musae subministrant. Vobis Latini sermonis tubis, qui tot disciplinarum oculis vigilatis, qui in ipsa eloquentiae arce stetitis: qui doctrinae principatum, supra omnia subsellia evecti occupastis: vobis, inquam, quos Minerva genuisse,

a *musa pedestris*nek híján lévő bocskoros szavakkal danászunk” – írja Pázmány gúnyosan lefokozva saját latinságát.⁵⁶ Az archaizmusok és túl hosszú szavak (*verba sesquipedalia*) használatát Horatiust idézve indokolja: „Hozza elő ügyesen, mit a köznyelv elfeledett már, / fényre idézve sok oly formás, jó elnevezést, mit / hajdan a régi Cethegusok, ősi Catok kora ismert, / s most avatag feledés rozsdája borítja be őket.”⁵⁷ Ugyanakkor, bármennyire is sok archaizmussal él a *Peniculus*, Pázmány szerint nincs olyan kifejezés a műben, amit a „latin fülek” és a latinban igen jártas magiszterek ne ismernének és ne értenének meg.⁵⁸ Másfelől, „ha az igazság közönséges paraszti ruhában is tetszetős, akkor mennyivel jobb, ha ékes, nem hétköznapi bíborban tündököl”.⁵⁹ Egyébként meg – Horatiushoz visszatérve – „nem tetszhet mindenkinek ugyanaz”.⁶⁰ Ezt követően Pázmány nyíltan támadó hangnemre vált, szerinte éppen a lutheránusok szennyezték be a vallás tiszta vizét bűzlő trágyával, Pannóniát pedig nyelvi barbarizmussal.⁶¹ Végül, hogy az evangélikus bíráló valamennyi elemére válaszoljon, a *soloecismus* vádját Szent Jeromos két apologetikai írásából összerakott mondattal hártja el magától, mely szerint a keresztényeknél, az a nagy *soloecismus*, ha valaki visszataszító módon beszél vagy cselekszik.⁶² Pázmány végül azzal zárja a *Peniculus* nyelvhasználatát érintő kritikára írt két és fél oldalnyi ironikus cáfolatát, hogy „sed absit, ut ubi de dogmatum veritate agitur, muscas consecer”. Feltűnő azonban, hogy noha csak „legyeket kerget”, Pázmány mintha nem szeretne lemaradni a lutheránusok mögött a klasszikus auktorok citálásában, így a *Prolesióban* Cicerótól, Apuleiustól és többször Horatiustól is idéz. Hozzájuk képest némi minőségi visszaesést jelent, amikor a jezsuita André des

---

Musae educasse, Elegantiae suis manibus adornasse videntur; Suada, Gratiae, Lepores certatim corollas nectunt, trophaea erigunt.” Uo., 11.

⁵⁶ „Nos ad has eloquentiae vestrae flammas balbutimus, Musaque pedestri privatis, ac prope socco dignis vocibus lallamus.” Uo.

⁵⁷ Uo., 12. „obscurata diu populo bonus eruet atque / proferet in lucem speciosa vocabula rerum, / quae priscis memorata Catonibus atque Cethegis, / nunc situs informis premit et deserta vetustas” HOR. *Ep.* II, 2, 115–119. Az itt szereplő magyar idézet Muraközy Gyula fordítása, ld.: Quintus HORATIUS FLACCUS, *Opera omnia: Összes versei*, szerk. BORZSÁK István és DEVECSERI Gábor, Kétnyelvű Klasszikusok (Budapest: Corvina Kiadó, 1961), 569.

⁵⁸ „Nam nec ulla in Peniculo vocula, quam Latinae aures ignorent, optimisque Latii sermonis Magistris acceptum non feramus [...]” *Logi alogi*, 12.

⁵⁹ „Nam si grata est vulgari, ac plebeja veste ornata veritas; gratior erit, si nec indecora, nec quotidiana fulgeat purpura.” Uo.

⁶⁰ Uo. „Denique non omnes eadem mirantur amantque.” HOR. *Ep.* II, 2, 58.

⁶¹ „Vos sermonum ac rerum pariter Aegisthi, qui et purum Religionis liquorem, novitatis vestrae olenti faece corrupistis, et Pannoniam Latii sermonis barbarie commaculastis: si dictionis nostrae vetustatem, quam alibi miramini, arrodistis; nihil moramur.” *Logi alogi*, 12.

⁶² Uo., 13. „Inter Christianos, verborum vitia non solere reprehendi, apud quos Soloecismus est magnus et vitium, turpe quid, vel narrare, vel facere, peccata enim putent, non verba.” HIERONYMUS, *Apologia adversus libros Rufini*, 3, 26; Uő, *Adversus Helvidium*, 16.

Freux (Frusius, 1515–1566) egyik alpári epigrammáját citálja a *Peniculus* durva hangnemeire vonatkozó kritikákra felelve.⁶³

Összefoglalásul elmondható, hogy Pázmány *Peniculus papporum* című vitairata a maga sajátos, a kor nyelvi-retorikai standardjához képest deviáns latin szókinccsel, túlretorizáltságával az aktuális egyházpolitikai kérdésekről szóló vitákon túl egy kisebb retorikai pengeváltást is generált a zsolnai zsinathoz kapcsolódó hitvitabokor keretében. Kérdésként merülhet fel, hogy Pázmány mennyire gondolta komolyan a *Peniculus*ban, majd a *Logi alogi*ban megválasztott nyelvi stílust. A két mű szokatlan szóhasználata pusztán retorikai erőfitogtatás, vagy egy „agón” is, amelynek kitalálója játékos örömet lelt abban, hogy minél ritkább és nehezebben értelmezhető szavak, kifejezések terén kezdeményezzen versenyt az evangélikusokkal? Erre a választ nem tudjuk, amit viszont biztosan állíthatunk, hogy a *Peniculus*ból és a *Logi alogi*ból fentebb bemutatott példák kellőképpen bizonyítják Ambrosovszky Mihály bevezetőben idézett megállapításának helytálló voltát: nem egy, de mindjárt több szótár is szükséges Pázmány ezen két művének lefordításához, és a helyes interpretáció olykor még némi képzelőerőt is igényel.

---

⁶³ Uo., 16. „Dum stomachans loqueris, merda est tibi semper in ore. / Merda sit ac utinam semper in ore tuo/ Os ea si loquitur, quibus et cor abundat, / (ut author certus ait) cor erit quanta latrina tuum?” Az első kiadás: André DES FREUX, *Epigrammata in Haereticos* (Köln: Godefridus Kempensis, 1582).